

Van ontologische eenkennigheid naar ontologische complexiteit

H. P. KUNNEMAN

SAMENVATTING Grondslagendiscussies in de psychiatrie vertonen een herhaling van zetten. In de confrontaties tussen natuurwetenschappelijke, hermeneutisch-fenomenologische en maatschappijkritische verklaringskaders komen weliswaar op inhoudsniveau nieuwe inzichten naar voren, maar op het niveau van de meest basale vooronderstellingen valt nauwelijks beweging te bespeuren. In dit artikel wordt deze patstelling geanalyseerd aan de hand van de ontologische basisschema's die aan de verschillende kaders ten grondslag liggen en wordt gepoogd de discussies een stap verder te brengen met behulp van de notie 'ontologische complexiteit'. Uiteindelijk wordt betoogd dat existentiële en morele leerprocessen aan de kant van psychiaters (en in de omgeving van hun patiënten) voor het beroep minstens zo belangrijk zijn als empirisch-analytische kennis en het methodische en farmacologische instrumentarium van de psychiatrie.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 48(2006)11, 857-865]

TREFWOORDEN complexiteit, emergentie, grondslagen van de psychiatrie, morele leerprocessen

Grosso modo zijn de afgelopen eeuw drie perspectieven, of verklaringkaders, bepalend geweest voor de controversen over de grondslagen van de psychiatrie: natuurwetenschappelijke, hermeneutisch-fenomenologische en maatschappijkritische. Het gaat hier niet om eenduidige perspectieven, maar om clusters van opvattingen en ideeën die door allerlei interne spanningen gekenmerkt worden. Desalniettemin kunnen de meeste denkers die binnen de grondslagendebatten in de psychiatrie een belangrijke rol hebben gespeeld, zonder veel wringen bij een van deze drie worden ondergebracht.

De laatste decennia zijn hermeneutische en maatschappijkritische kaders steeds meer in de verdediging gedrongen en hebben neurobiologische benaderingen een dominante positie verworven. Ten opzichte van de jaren zestig en zeventig lijken de bordjes daarmee duidelijk verhangen,

maar op het niveau van de meest basale vooronderstellingen worden nog steeds dezelfde ontologische basisschema's op onvruchtbare wijze tegenover elkaar geplaatst.

Ik wil betogen dat die patstelling doorbroken kan worden met behulp van een alternatief ontologisch basisschema waarin complexiteit en emergentie centraal staan en het belang van existentiële en morele leerprocessen een plek kan krijgen.

WAPPERENDE TONGEN

Wat een ontologisch basisschema inhoudt en wat de invloed daarvan is op het niveau van de grondslagendiscussies in de psychiatrie, kan in een eerste aanloop worden toegelicht aan de hand van een recent artikel in de *Volkskrant* over het beeld van het 'zelf' in de hedendaagse wetenschap. Gevraagd naar de aard en de locatie van 'het zelf', ant-

woordt Michiel ter Hark, decaan van de Groningse Faculteit der Wijsbegeerte, dat het zelf niét in de hersenen te vinden is: 'Om daar het zelf te zoeken is net zo folkloristisch als het te zoeken in je bloed of je hart. Het zelf ontstaat tijdens de interactie tussen mensen, in het praten, het verhalen vertellen. Taal is daarbij essentieel.' De Amsterdamse neurowetenschapper Victor Lamme laat geen spaan heel van een dergelijk perspectief (De Schipper 2005): 'Taal is niet meer dan het laten wapperen van je tong. Niet wezenlijk anders dan het laten wapperen van je handen. Ik zie niet in waarom de ene actie zelfbesef oproept en de andere niet.'

Uit deze uitspraken komen diepgaande verschillen naar voren tussen de uitgangspunten van respectievelijk Ter Hark en Lamme. Voor de één zijn taal en de interactie tussen personen essentieel voor het zelf; de ander wenst alleen over het zelf te spreken in termen van objectiveerbare neurobiologische processen. Hier zijn kennelijk elkaar uitsluitende verklaringskaders in het geding. Dergelijke kaders specificeren om te beginnen de fundamentele kenmerken van de entiteiten die in de werkelijkheid aangetroffen kunnen worden. Die ontologische basis bepaalt vervolgens ook op welke manier kennis verkregen kan worden van die entiteiten (experimenteel, hermeneutisch, fenomenologisch enz.). De verklaringskaders waar het hier om gaat specificeren dus een samenhangend geheel van fundamentele patronen op ontologisch, kentheoretisch en methodisch niveau. Ondanks de grote verschillen op inhoudsniveau vertonen zij echter ook een opvallende overeenkomst: op ontologisch niveau staan zij slechts één soort entiteiten toe; hun ontologische basisschema wordt gekenmerkt door eenkennigheid.

Het probleem met dergelijke vormen van ontologische eenkennigheid – of die nu door een neurobiologisch, een hermeneutisch of een maatschappijkritisch verklaringskader gelegitimeerd worden – is het feit dat de grenzen van de eigen uitgangspunten daarbinnen niet gethematiseerd kunnen worden. Alles wat niet binnen het eigen verklaringskader past, wordt als 'ruis' behandeld. Wanneer taal 'niet meer is dan het laten wapperen

van je tong', dan bestaat er geen verschil tussen de uitspraak van Nietzsche – 'God is dood' – en de uitspraak van zijn buurman – 'mijn kat is dood'. De twintig eeuwen westerse cultuurgeschiedenis die in Nietzsches uitspraak resoneren, gelden vanuit een verabsoluteerd neurobiologisch perspectief als ruis. Omgekeerd zijn alle neurobiologische processen in Nietzsches lichaam vanuit een verabsoluteerd hermeneutisch perspectief volkomen bijzaak. Beide gedaantes van ontologische eenkennigheid beantwoorden zo beschouwd aan het patroon dat de biologen Maturana en Varela hebben geanalyseerd aan de hand van het waarnemingsstelsel van kikkers: dat is gericht op het waarnemen van snel bewegende kleine entiteiten, zoals muggen en andere insecten, maar is ongevoelig voor zeer langzaam bewegende grote voorwerpen; die laatste vorm van beweging heeft binnen het 'verklaringskader' van kikkers geen betekenis (Maturana & Varela 1998, p. 125 e.v.).

MEERVOUDIGHEID

Kenmerkend voor de geschiedenis van de psychiatrie is dat daarbinnen met grote regelmaat de grenzen van dergelijke vormen van ontologische eenkennigheid kritisch aan de orde zijn gesteld. In ons eigen land hebben vooraanstaande denkers als Jelgersma, Rümke, Kuiper en Van den Hoofdakker betoogd dat het in de psychiatrie zowel om causale relaties als om betekenisstoekenning gaat. Zo stelt Van den Hoofdakker (1996): 'De dokter die een pil voorschrijft doet niet alleen een ingreep in het lichaam, hij grijpt ook in in de geest. Hij vertelt de patiënt verbaal of non-verbaal dat hij of zij lijdt aan iets lichamelijks ... Wat is het nu dat helpt? De chemische, de psychische, de sociale interventie?'

In zijn boek *Toerekeningsvatbaarheid* werkt Antonie Mooy (2004) de meervoudigheid die daarmee in het geding komt uit via het onderscheid tussen een naturalistisch verklaringskader, gekenmerkt door een 'zaakperspectief', en een niet-naturalistisch kader, gekenmerkt door de 'centrale positie van personen': 'In dit niet-naturalistische wereldbeeld wordt niet gesproken in termen van

krachten, impulsen en actiepotentialen, maar in termen van belevingen, intenties en oogmerken, en dit houdt een bepaalde breuk in met de natuur en de natuurwetmatigheden die daar gelden.' Hij interpreteert deze breuk in termen van een nieuw ontologisch domein dat in de evolutie ontstaat en 'bovenop' het domein van zaken en natuurwetmatigheden komt. Deze twee domeinen vertonen zijns inziens wezenlijke verschillen (Mooy 2004): 'Het kan verleidelijk zijn het onderscheid tussen het zaakperspectief en het persoonsperspectief op te heffen en bijvoorbeeld te komen tot een biologie van emoties waaruit zou blijken dat emoties fysiologisch of evolutionair functioneel zijn. De conceptuele moeilijkheid ligt niet in het aantonen van biologische wortels van gedrag maar in het niet onderkennen van een nieuwe ordeningslaag, die een eigen structuur of 'wezen' inbrengt.'

Hoewel de hermeneutische en psychoanalytische benaderingen waarop Mooy zich primair oriënteert op inhoudsniveau duidelijk aan invloed verloren hebben, is de ontologische meervoudigheid die hij voor de psychiatrie bepleit tot op de dag van vandaag invloedrijk gebleven. Zelfs in het nieuwe, neurobiologisch georiënteerde beroeps-

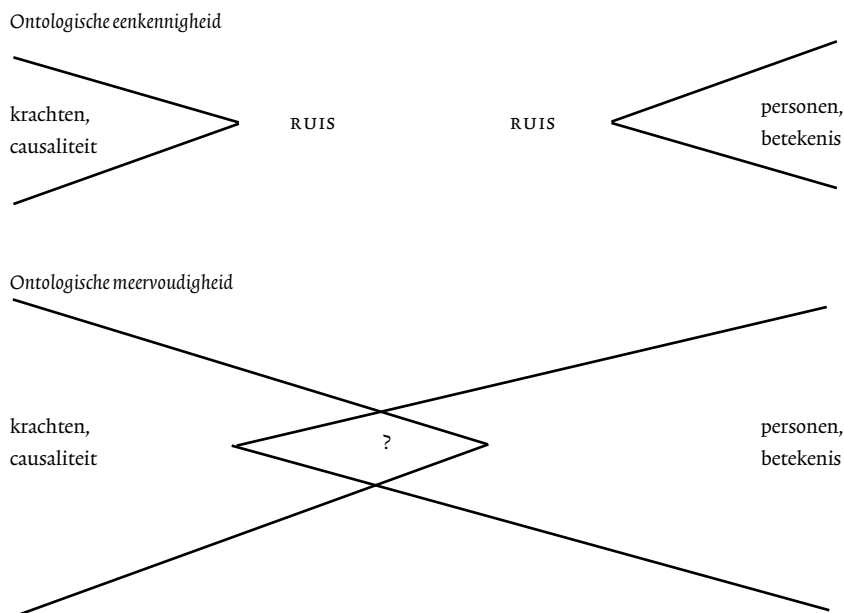
profiel wordt nog verwezen naar een meervoudig 'biopsychosociaal' model.

STAPELEN

Meervoudigheid als ontologisch basisschema vormt een duidelijke stap vooruit ten opzichte van alle vormen van ontologische eenkennigheid, omdat vanuit een dergelijk meervoudig basisschema een veel groter domein van verschijnselen voor theorievorming, onderzoek en therapeutische beïnvloeding in aanmerking komt en de hoeveelheid 'ruis' aanzienlijk gereduceerd wordt. Desalniettemin kleeft ook aan dit meervoudige ontologische basisschema een groot bezwaar, zoals figuur 1 illustreert.

Wanneer op ontologisch niveau meervoudigheid wordt toegelaten, kunnen 'zaken' en 'personen' tegelijkertijd in beeld komen, maar de interactie tussen de verschillende verklaringskaders die zodoende gecombineerd worden komt niet goed uit de verf. Dat is niet verwonderlijk, want bij nadere beschouwing blijkt ontologische meervoudigheid eigenlijk niet meer in te houden dan het op elkaar stapelen of over elkaar heen leggen van

FIGUUR 1 Het meervoudige ontologische basisschema ten opzichte van de ontologische eenkennigheid

meerdere vormen van ontologische eenkennigheid.

BRUGGEN?

Een interessant voorbeeld daarvan biedt het doorwrochte werk van Hans den Boer, *Neurofilosofie*, waarin de auteur zich expliciet ten doel stelt om als ‘bruggenbouwer een bijdrage te leveren aan de dialoog tussen neurowetenschappelijke benaderingen van psychopathologie en meer filosofische benaderingen’ (Den Boer 2003). Daarbij maakt hij zelfs gewag van een ‘biologisch geïnformeerd humanisme’ (p. 300): ‘Veel wat in ons leven als betekenisvol kan worden ervaren, verliest niets van zijn waardevolle karakter door aan te tonen dat het stevig gegrondvest is in processen in de hersenen. Dit laat namelijk juist zien dat onze humaniteit veelkleurig en gevarieerd is, dat onze abstracte vermogens belichaamd zijn, en dat onze menselijke natuur een complex samenstel is van vele invloeden.’ Hoewel hij daarmee een bijzonder interessant ontwikkelingsperspectief schetst, blijkt bij nadere beschouwing dat in zijn betoog de ontologische eenkennigheid uiteindelijk de overhand heeft. Enkele voorbeelden uit zijn betoog kunnen dat verduidelijken.

Het eerste betreft de invloed van cortisol op de manier waarop mensen hun omgeving interpreteren. Uit een experiment waarbij proefpersonen gevraagd wordt om zich woorden met een verschillende gevoelswaarde te herinneren, blijkt duidelijk dat zij onder invloed van een iets hogere spiegel van cortisol hun omgeving anders interpreteren. Een vergelijkbaar resultaat komt naar voren uit een experiment bij patiënten met een serotoninetekort als gevolg van carcinoïden (p. 231-237): ‘In beide voorbeelden geldt dat er een sterke correlatie bestond tussen gedrag en een biologische variabele [...] discrete veranderingen in de hersenen predisponeren het individu om een bepaalde interpretatie van de omgeving te kiezen boven een andere.’ Omgekeerd geldt echter hetzelfde, zoals Den Boer toelicht aan de hand van een gevalsbeschrijving door de Amerikaanse psy-

chiatr Edward Hundert. Diens patiënt Tim had op tienjarige leeftijd een hoofdtrauma opgelopen. Vanaf zijn twintigste levensjaar ontwikkelde Tim recidiverende psychotische symptomen en suïcidale neigingen. Op de MRI-scan waren meerdere hyperdensiteiten te zien in de witte stof in de hersenen. ‘Het is verleidelijk’, schrijft Den Boer (p. 236), ‘om aan te nemen dat de oorzaak van de psychotische overtuigingen van Tim rechtstreeks afwijkingen in de hersenen zijn. De vraag is echter of wij de inhoud van Tims waan op basis van deze afwijkingen kunnen verklaren, of is hiervoor een meer hermeneutische benadering noodzakelijk?’ Hij beantwoordt die vraag bevestigend en licht dat toe aan de hand van de specifieke inhoud van een van Tims wanen. Tim was ervan overtuigd dat hij vijf jaar in het graf van Hitler begraven was geweest en nu was teruggekomen ‘om te boeten voor diens misdaden’. Tim deed nu ook geen suïcidepogingen meer, omdat, als hij zijn leven zou beëindigen, de laatste kans voor de mensheid om Hitler te straffen verkeken was. ‘Het was nu juist door de inhoud van zijn waan dat Tim geen suïcidale gestes meer deed.’

Deze voorbeelden suggereren volgens Den Boer dat het onderscheid tussen de hermeneutische benadering en de neurobiologische benadering gradueel is. Voor de psychiatrie is dan ook een ‘tweesporenbeleid’ nodig ‘zonder dat één etiologisch gezichtspunt bij voorbaat tot definitief oriëntatiepunt wordt verheven. De gevalsbeschrijving van Tim illustreert dit afdoende.’

Deze gevalsbeschrijving is inderdaad illustratief, maar om een andere reden dan Den Boer suggereert. In mijn ogen illustreert hij treffend dat de interactie tussen de verschillende entiteiten en de daarmee verbonden etiologische gezichtspunten binnen het kader dat Den Boer hanteert, uiteindelijk alleen gedacht kunnen worden door aan een van beide kaders het primaat toe te kennen. De eerste twee voorbeelden illustreren een rechtstreekse causale beïnvloeding van de inhoud van interpretaties door specifieke biologische factoren, en bevestigen daarmee hoogstens de ontologische verabsolutering van neurobiologische

verklaringsschema's. De gevalsbeschrijving van Tim zou daar tegenspel aan moeten bieden, maar illustreert op de keper beschouwd alleen een omgekeerde causale beïnvloeding: de specifieke waan van Tim blokkeert zijn neurobiologisch verankerde suïcidale neigingen. Weliswaar wordt daarmee de inhoud van interpretaties toegelaten tot het domein van waarneembare en causaal werkzame entiteiten in onze wereld, maar de interactie tussen de verschillende entiteiten die daarmee een rol kunnen gaan spelen, wordt door Den Boer in termen van krachten en causale beïnvloedingslijnen gedacht. Daarmee verdwijnt echter de eigenheid van hermeneutische processen uit beeld. Dat komt denk ik doordat Den Boer het hermeneutische inzicht in de beweegredenen van Tim als een soort 'inhoudswaarneming' voorstelt en exclusief aan de kant van de psychiater situeert. Daarmee wordt onvoldoende recht gedaan aan de eigen aard van hermeneutische inzichten, zoals die door filosofen als Dilthey, Gadamer, Ricoeur, Taylor en Habermas geanalyseerd wordt (De Boer 1988; Kunneman 2005).

Centraal in de analyses van hermeneutische denkers staat namelijk de vrijwillige erkenning van het maatgevende, boeiende, inspirerende of weerbarstige karakter van een uitspraak, tekst of beeld met het oog op de voortzetting van het eigen levensverhaal. Hermeneutiek impliceert dus altijd een ontmoeting van (minstens) twee 'auteurs': de auteur van een tekst, uitspraak of kunstwerk en een of meer personen die zich daardoor laten aanspreken als coauteur van hun eigen levensverhaal. Wanneer mensen zich laten aanspreken en inzicht verwerven, zijn altijd ook causaal werkzame elementen in het spel, maar hun inzicht kan daar niet toe gereduceerd worden. Wanneer opvattingen van mensen door anderen causaal teweeggebracht worden, spreken we van manipulatie of hersenspoeling, niet van inspiratie, zelfinzicht of kritische toe-eigening.

Wanneer aan de uitgangspunten en inzichten van de hermeneutische traditie recht wordt gedaan, kan met andere woorden niet meer alleen met causale relaties worden gerekend, maar ver-

schijnen óók *complexere* vormen van beïnvloeding tussen mensen in beeld.

COMPLEXITEIT EN EMERGENTIE

Deze kritiek neemt niet weg dat het betoog van Den Boer in mijn ogen de goede kant uitwijst: in de richting van ontologische complexiteit als hart van een ontologisch basisschema dat beweging kan brengen in de herhaling van zetten binnen psychiatrische grondslagendiscussies. De zoekrichting die met het begrip ontologische complexiteit wordt aangeduid, krijgt nader reliëf wanneer twee intrigerende ontwikkelingen binnen het hedendaagse denken met elkaar verbonden worden: enerzijds het ontstaan van het complexiteitsdenken (Cilliers 1998); anderzijds de convergentie van hermeneutische, maatschappijkritische en postmoderne inzichten in een nieuw beeld van de persoon als 'emergente entiteit' (Benjamin 1998; Kunneman 2005; Ricoeur 1990).

Een goede ingang voor het combineren van deze twee ontwikkelingen biedt de analyse van het menselijk brein met behulp van de neurale netwerktheorie en daarop geënte connectionistische modellen door auteurs als Edelman & Tononi (2000) en Den Boer. Een centraal uitgangspunt van deze benaderingen is de gedachte dat de verschillende functies waartoe complexe systemen in staat zijn, niet herleidbaar zijn tot lokaliseerbare onderdelen daarbinnen. Zoals Den Boer (2003) schrijft: 'Het netwerk als geheel kan een cognitief systeem zijn, onderdelen ervan niet.'

Een fascinerende illustratie van dit grondkenmerk van complexe systemen – het gedistribueerde karakter van hun belangrijkste eigenschappen en prestaties – wordt geboden door de gedragsverandering die oudere mierenkolonies (tien tot vijftien jaar) te zien geven ten opzichte van jongere kolonies (één tot vijf jaar). Wanneer eenheden van een jonge kolonie bij hun zoektocht naar voedsel mieren van een vreemde kolonie tegen het lijf lopen, draait het bijna altijd op vechten uit. Oudere kolonies trekken zich echter in de regel terug en gaan in een andere richting naar voedsel zoeken.

Dit inzicht hoort niet tot het genetisch vastgelegde gedragsrepertoire van afzonderlijke mieren, maar wordt als kolonie verworven, in interactie met een complexe omgeving, en verdwijnt weer zodra de kolonie ophoudt te bestaan. Dit inzicht is anders gezegd emergent: het rijst op uit (en wordt in stand gehouden via) de interacties tussen elementen van het systeem (Cilliers 1998; Holland 1998).

Ontologische complexiteit als basisschema voor de psychiatrie komt nu in zicht als een dergelijk connectionistisch perspectief en de bijbehorende nadruk op emergente eigenschappen en vermogens niet alleen op het brein van toepassing worden verklaard, maar op personen en het netwerk van hun relationele inbedding in hun geheel. Dat impliceert een uitbreiding van het connectionistische perspectief. Anders dan lerende mierenkolonies of neurale netwerken, rijzen personen als emergente entiteiten niet op uit de interactie van een groot aantal gelijksoortige en relatief eenvoudige basiseenheden. In plaats daarvan komen zij voort uit de interactie van een groot aantal heterogene elementen, die ieder op zich een hoge mate van interne complexiteit vertonen. Personen kunnen dan voorgesteld worden als netwerken van heterogene netwerken, die onder bepaalde voorwaarden oprijzen uit de interacties tussen die netwerken onderling. Het brein van individuen verschijnt dan als centraal knooppunt binnen, en als 'schakelkast' tussen deze heterogene netwerken.

IDEM EN IPSE

Deze gedachtegang kan verhelderd worden aan de hand van een belangwekkend onderscheid dat de fenomenoloog en hermeneuticus Paul Ricoeur heeft geïntroduceerd tussen twee modaliteiten van de persoon, die hij respectievelijk aanduidt als 'idem' en 'ipse' (Ricoeur 1992).

Het begrip 'idem' heeft betrekking op al die kenmerken aan de hand waarvan personen door anderen als 'dezelfde' geïdentificeerd kunnen worden. Ricoeur gebruikt in dit verband ook het begrip 'karakter', als aanduiding van alle individuele kenmerken van personen die zich in de loop van

hun leven min of meer 'vastzetten' en samen de betrokkene 'karakteriseren'.

Volgens Ricoeur verstaan wij in de moderne tijd onder het begrip 'zelf' echter nog meer dan deze 'idem-identiteit'. Het zelf vertoont ook een andere vorm van permanentie in de tijd, die Ricoeur toelicht aan het doen van beloftes en de poging om zich daaraan te houden, bijvoorbeeld een belofte van trouw in een relatie. Hier komt het zelf in een andere, ethische en morele gedaante in het spel. Niet alleen kan mijn belofte om mijn partner trouw te zijn op gespannen voet staan met gedragsdisposities die deel uitmaken van mijn 'karakter' – bijvoorbeeld seksuele veroveringsdrang – en confronteert zij mij dus met de existentiële vraag waar het mij in mijn leven ten diepste om gaat; deze belofte brengt bovendien een relatie met een ander in het spel en de gevolgen van mijn eigen handelen voor diens kansen op een goed leven. Samen met existentiële vragen brengt een dergelijke belofte dus ook morele vragen in het spel. Ricoeur spreekt van 'ipse-identiteit' wanneer de persoon dergelijke moreel geladen verhoudingen met anderen (beloven, zich bekommeren, trouw zijn, voor iemand opkomen enz.) en de daarmee verbonden existentiële keuzes daadwerkelijk aangaat en gestand probeert te doen.

Wanneer dit onderscheid verbonden wordt met de grondbegrippen van het complexiteitsdenken, kan deze ipse-identiteit als *emergent* ten opzicht van idem-identiteit worden gedacht. Dat heeft grote voordelen. Wanneer alle aandacht uitgaat naar de breuk tussen 'causaliteit' en 'intentionaliteit', zoals bij Mooy, of betekenissen uiteindelijk als causaal werkzame krachten worden voorgesteld, zoals bij Den Boer, dan wordt het verhelderen van de interactie tussen de verschillende entiteiten ernstig bemoeilijkt. Wanneer het zelf echter als een emergente entiteit wordt gedacht, als een instabiele in de tijd oplichtende en uitdovende specifieke kwaliteit van de verhouding van het zelf tot zichzelf en tot anderen, dan kan vervolgens ook gevraagd worden naar de voorwaarden waaronder die emergentie optreedt of juist bemoeilijkt wordt. De enkelvoudige tegenstelling

tussen personen en zaken kan dan vervangen worden door een complexe constellatie van heterogene, interacterende elementen, die ieder op zich een eigen interne complexiteit vertonen en een eigen netwerk van interacties belichamen. Langs deze lijnen kunnen connectionistische aanzetten uit de biologie, cybernetica en neurale-netwerktheorie verbonden worden met eigentijdse sociaalwetenschappelijke en filosofische inzichten.

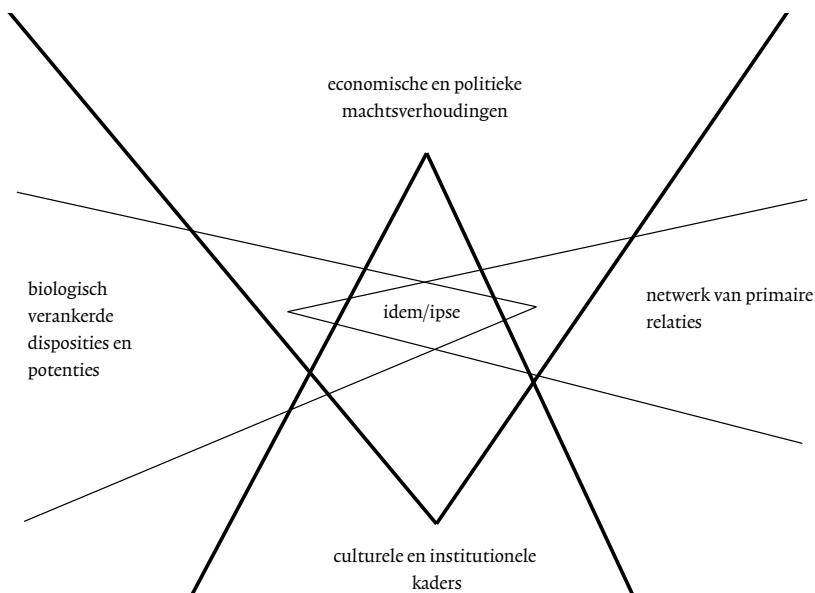
Zeer grof geschetst omvat het omgaan met de emergentie – of het ‘uitdoven’ – van personen dan twee stappen. In de eerste plaats is daar het in kaart brengen van de heterogene ‘constituerende netwerken’ waaruit personen oprijzen: de fenotypische expressie van genetische disposities en potenties; de ontwikkeling en voortdurende transformatie van het brein als interactief neurale netwerk; de culturele omgeving waarin het zelf tot ontwikkeling komt en de daarbinnen dominerende betekenis-kaders; en ten slotte de bijdrage van sociale en economische krachtenvelden en de daarmee verbonden verdeling van sociaal en cultureel kapitaal. Het gaat hier om een nader uit te werken interdisciplinair perspectief waarin recht gedaan kan worden aan de veelvoudige interferenties tussen de complexe netwerken die van invloed

zijn op de emergentie van personen (schematisch weergegeven in figuur 2).

Gezien vanuit het onderscheid tussen idem en ipse en het daarmee verbonden inzicht in de specifieke ontologische bestaanswijze van personen als ipse, blijft een dergelijke analyse gebonden aan het waarnemen en analyseren van (complexe) patronen in de werkelijkheid. De emergentie en het uitdoven van het zelf als ipse is echter niet alleen gebonden aan cognitief te analyseren interferenties van constituerende netwerken, maar ook aan de morele kwaliteit van de persoonlijke interacties waarin het zelf verwickeld is. Daarmee is deze emergentie mede afhankelijk van existentiële en morele leerprocessen aan de kant van de betrokken personen.

De analyse van Ricoeur is vooral gericht op het ipse als ‘zender’ van moreel betekenisvolle interacties met anderen, zoals beloven, trouw zijn, compassie tonen enzovoort. Maar de emergentie van het ipse is ook afhankelijk van de mate waarin personen ‘ontvanger’ zijn van moreel betekenisvolle interacties in de netwerken waarin zij verkeren, zoals zorg, aandacht, respect, koestering, intimiteit; of omgekeerd verwaarlozing, manipulatie, intimidatie en geweld. Daarmee komt een tweede

FIGUUR 2 De heterogene constituerende netwerken waaruit personen (idem/ipse) oprijzen

cruciale stap in beeld die uit het hier geschetste kader voortvloeit, namelijk het ‘personaliseren’ van de communicatieve netwerken waaruit personen oprijzen en die ze zelf actief vormgeven. De idem-ipsedynamiek van concrete personen binnen de ‘eigen’ communicatieve netwerken, verschijnt dan als mede bepaald door de idem-ipsedynamiek van concrete andere personen, niet alleen als een cognitief te analyseren stand van zaken, maar ook als morele verantwoordelijkheid en existentiële uitdaging.

NIEUW BASISSCHEMA

Pas als deze tweede stap daadwerkelijk plaatsvindt, wordt recht gedaan aan ontologische complexiteit als basisschema voor de psychiatrie als wetenschap en als beroepspraktijk. Zowel aan de kant van patiënten als aan de kant van psychiaters komen nu ook moreel en existentieel geladen vormen van onderlinge beïnvloeding en de daarmee verbonden leerprocessen in beeld. De manier waarop de psychiatrie als wetenschap zich verhoudt tot mensen met psychiatrische stoornissen en de morele kwaliteit van de verhouding tussen psychiaters en hun patiënten verschijnen nu als actieve onderdelen binnen het netwerk van heterogene elementen, dat bepalend is voor de emergentie of het uitdoven van patiënten als persoon.

Het grote belang daarvan wordt ook benadrukt in een interessante beschouwing van psychiater en oud-hoofdopleider Jan Pols. Volgens Pols bestaat er hoe dan ook een spanning tussen psychiatrie als (toegepaste) wetenschap en de klinische praktijk (Pols 2004, p. 18). ‘In de psychiatrie als wetenschap wordt iemand positief gekarakteriseerd door hem in te delen volgens onze diagnostische schema’s [...]. Van de verdere aspecten wordt geabstraheerd. Iemand wordt als het ware gestript van zijn individuele eigenschappen en karakteristieken. In de praktijk daarentegen speelt altijd een ingewikkelde context mee. Allerlei factoren beïnvloeden de patiënt en diens motivatie; het zijn juist deze individuele factoren waarmee ik rekening moet houden. Het zijn de individuele facto-

ren die ook invloed behoren te hebben op wat er verder gebeurt.’

Vanuit het hier ontwikkelde perspectief gezien gaat het daarbij niet alleen om cognitief te identificeren factoren, om ‘informatie’ die door specifieke verklaringskaders gegenereerd wordt, maar ook om de morele kwaliteit van de interactie tussen psychiaters en hun patiënten en de idem-ipsedynamiek aan de kant van psychiaters. Zij duiden het vastgelopen levensverhaal van hun patiënten vanuit een complex referentiekader waarin empirisch-analytische kennis niet alleen verknoot wordt met hun klinische ervaring en met dominante culturele en maatschappelijke interpretatiekaders, maar ook met hun persoonlijke, biografisch verankerde kwaliteiten, automatismen en blinde vlekken. Dat impliceert dat existentiële en morele leerprocessen aan de kant van psychiaters (en in de omgeving van hun patiënten) minstens zo belangrijk zijn als hun empirisch-analytische kennis en hun methodische en farmacologische instrumentarium.

Psychiaters zijn uiteindelijk normatieve professionals. Ontologische basisschema’s die geen recht doen aan de daarmee verbonden complexiteit, versimpelen zowel de fascinerende cognitieve uitdaging die de psychiatrie als wetenschap in zich draagt als het existentiële gewicht van de vragen waar patiënten voor staan. Bovendien dragen zij bij aan een beroepspraktijk waarin psychiaters eerder als bureaucratische en farmacologische technologen gepositioneerd worden, dan als maatschappelijk bewogen, breed opgeleide professionals met wetenschappelijke én persoonlijke diepgang (Kal 2002). Dat doet in mijn ogen niet alleen afbreuk aan dit fascinerende beroep, maar heeft ook een negatieve invloed op de kansen van patiënten op een zinvoller leven.

LITERATUUR

- Benjamin, J. (1998). *The Shadow of the Other. Intersubjectivity and Gender in Psychoanalysis*. New York/London: Routledge.
- Boer, J.A. den. (2003). *Neurofilosofie – hersenen, bewustzijn, vrije wil*. Amsterdam: Boom.

- Boer, Th. de, e.a. (1988). *Hermeneutiek. Filosofische grondslagen van de mens- en cultuurwetenschappen*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Cilliers, P. (1998). *Complexity and postmodernism: understanding complex systems*. New York/London: Routledge.
- Edelman, G.M., & Tononi, G. (2000). *Consciousness. How matter becomes imagination*. London: Penguin Books.
- Holland, J.H. (1998). *Emergence: from chaos to order*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoofdakker, R.H. van den. (1996). De biologie van het geluk. *Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid*, 51, 227-244.
- Kal, D. (2002). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. Amsterdam: Boom.
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: Humanistics University Press/SWP.
- Maturana, H.R., & Varela, F.J. (1998). *The Tree of Knowledge: the biological roots of human understanding*. Boston/London: Shambhala Publications.
- Mooy, A. (2004). *Toerekeningsvatbaarheid. Over handelingsvrijheid*. Amsterdam: Boom.
- Pols, J. (2004). *Richtlijnen in de psychiatrie. De kwade kanten van het goed bedoelde*. In A. Kaasenbrood, T. Kuipers & B. van der Werf (Red.), *Dilemma's in de psychiatrische praktijk* (pp. 15-31). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Ricoeur, P. (1990). *Soi même comme un autre*. Paris: Éditions du Seuil.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as Another*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Schipper, S. de. (2005, 24 december). *Mijn eigen kleine misverstand*. *de Volkskrant, Kenniskatern*.

AUTEUR

H.P. KUNNEMAN is hoogleraar sociale en politieke theorie aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht.
Correspondentieadres: prof.dr. H.P. Kunneman, Universiteit voor Humanistiek, Postbus 797, 3500 AT Utrecht.
E-mail: h.kunneman@planet.nl.

Geen strijdige belangen meegegeed.

Het artikel werd voor publicatie geaccepteerd op 5-9-2006.

SUMMARY

From ontological compartmentalisation to ontological complexity – H.P. Kunneman – Discussions about the foundations of psychiatry show repetitive traits. Although in the disputes that arise between the three main frames of reference (i.e. physical/naturalistic, hermeneutic-phenomenological, and socio-critical) new ideas do emerge with regard to content, hardly any changes can be detected in the basic hypotheses. In this article this stalemate is analysed in terms of the fundamental ontological theories that lie at the root of the three perspectives. An attempt is made to drive the debate forwards by the introduction of the concept of ontological complexity. Eventually it is argued that existential and moral learning processes of the psychiatrist (and in the environment of their patients) are just as important for their profession as are empirical and analytical insights, measurement scales and methods and innumerable pharmacological aids.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 48(2006)11, 857-865]

KEY WORDS complexity, emergence, foundations of psychiatry, moral learning